
Proposta descritiva das consoantes fricativas alveolodentais dos dialectos galegos

TIAGO VIDAL FIGUEIROA
Instituto da Lingua Galega

1. INTRODUCCIÓN

Os dialectos galegos occidentais e mailos dalgunhas localidades fronteirizas con Portugal caracterízanse pola conservación —cada vez máis precaria— de sistemas de consoantes fricativas alveolodentais alleos ó “thetaísmo” (isto é, a pronuncia das consoantes *c* e *z* coma o *theta* grego, tal como acontece no castelán e no galego común). Tales sistemas, así coma as súas correspondentes áreas de distribución, foron delimitados con bastante precisión por Manuel González González (1986) e por Francisco Fernández Rei (1990), a partir, fundamentalmente, dos cuestionarios e as gravacións do Atlas Lingüístico Galego (ALGa). Faría falta, en todo caso, completar esas descrições ampliando á ría de Vigo a área do chamado “subsistema de transición” (caracterizado pola oposición de tres fonemas sibilantes), e considerando ademais un “subsistema innovador” cunha única sibilante *ápico-alveolar* na xente nova (menos de 30 anos) tamén da ría de Vigo (concellos de Cangas, Moaña e Vigo, polo menos).

Entre tanto, creo que a caracterización fonética das consoantes que conforman aqueles sistemas, así coma a dalgúns procesos de cambio que se están a producir no seu interior —de maneira particular os chamados “interdentalización” e “despalatalización”— merecen aínda unha revisión demorada. Sen ánimo de chegar a conclusións definitivas, que só se poderán establecer mediante un estudio experimental exhaustivo que aplique técnicas de palatografía e cinerradiografía, no presente artigo pretendo iniciar unha revisión e discusión da descrición daqueles sons, co ánimo de chegar a unha caracterización fonética o máis sistemática e o menos impresionista posible.

2. UNIDADES CONSIDERADAS

Podemos distinguir, en principio, tres consoantes que se comportan como unidades distintivas, constituíndo por tanto fonemas diferentes,

no “subsistema de transición” (González 1986), utilizado por falantes dispersos ó longo de toda a costa occidental, da ría de Camariñas á ría de Vigo. Seguindo o alfabeto da *Revista de Filología Española*, nos cuestionarios do ALGa foron transcritas como [s], [◊⊕] e [◉], e defínense en xeral como predorsodental, apicoalveolar e palatal ou prepalatal, respectivamente (González 1986, Álvarez *et al.* 1986: 30-33 e 37, Fernández Rei 1990: 12, ILG 1990: 23). Nas transcricións baseadas no alfabeto da *International Phonetic Association*, consérvase a representación das dúas primeiras consoantes, pero [◉] foi substituído por [ʃ].

Nos cadernos do ALGa distínguese tamén [◊ʁ], rexistrado en concorrencia con [s], ou mesmo substituíndoo, nalgunhas localidades da área occidental e sobre todo nas localidades fronteirizas da raia portuguesa en que se conserva o “subsistema arcaico”. Foi descrito como unha consoante “predorsointerdental”, e o seu símbolo foi cambiado por [ʃ̣] (González 1986, Fernández Rei 1990: 12, ILG 1990: 23).

Ademais, nos mesmos cadernos do ALGa utilízase o signo [◊≡] para representar, sempre nas falas occidentais, unha consoante que alterna con [◉] ou a substitúe, en posición prenuclear, e que alterna con [◊⊕] ou a substitúe, en posición posnuclear. Estas dúas realizacións son distinguidas por Fernández Rei (1990: 12, 212, 214), quen as describe como un son “prepalatal que tende a [◊⊕]”, transcrito por [ʃ̣^S], e como un son “apicoalveolar palatalizado”, transcrito por [◊⊕^J], respectivamente. González (1986) en cambio non fai tal distinción, e describe [◊≡] como “unha especie de [◉] semidespalatalizado, ou dun [◊⊕] semipalatalizado”. Álvarez *et al.* (1986: 30-31) só o citan en posición posnuclear, ante consoante palatal, na cal din que “cabe a posibilidade dunha semipalatalización [◊≡]”.

3. CARACTERIZACIÓN

Para definirmos unha consoante de maneira completa é necesario especificar, polo menos, oito características (Ladefoged 1982: 158), se ben na práctica podemos prescindir dalgunhas delas, que se dan por supostas. Por exemplo, tódolos sons coñecidos no galego e nas demais linguas romances se producen mediante a saída dunha corrente de aire dos pulmóns —isto é, son pulmónicos e egresivos— por tanto non é preciso especificar isto para as consoantes fricativas alveolodentais. Por outra parte, a produción das consoantes fricativas coñecidas ata agora en galego supón a saída do aire polo centro da cavidade bucal, entre a lingua e o ceo da boca, en canto o veo permanece elevado, impedindo a

saída a través da cavidade nasal. En consecuencia, tampouco fai falta especificar no grupo das fricativas a ausencia dos trazos lateral e nasal.

Polo que se refire ó estado da glote, os sons descritos no galego só admiten a distinción dunha oposición binaria, entre sonoro e xordo. No caso dos fricativos, a existencia de elementos sonoros parece ser un fenómeno esporádico —no caso das fricativas dental [ð] e velar [ɣ]— ou estar circunscrita a zonas dialectais moi reducidas —no caso das fricativas [z, ʒ] e afíns—. Por iso, para os nosos obxectivos tomaremos en consideración fundamentalmente os sons producidos sen intervención das cordas vocais, ou sexa ‘xordos’, por seren os máis difundidos no ámbito da lingua, aínda que nalgún momento faremos referencia tamén ós sonoros.

Os trazos que nos interesa definir son pois basicamente tres: 1) a parte da lingua que intervéñen na articulación e, en relación con isto, as cavidades que quedan delimitadas pola posición global da lingua; 2) o punto de articulación primario e, se houber, as articulacións secundarias (arredondamento, palatalización); 3) o modo de articulación, que non só debe diferenciar con claridade as aproximantes das auténticas fricativas, senón que dentro destas debe identificar tamén as sibilantes.

3.1. A lingua

Atendendo ós órganos activos que interveñen na produción dun elemento fónico, Aniceto R. Gonçalves Viana (1892a: 7) distinguía oito divisións, das cales nos interesa tomar en consideración as catro seguintes:

“3.ª **Dorsaes**: com o dorso da lingua.

4.ª **Paginaes**: com a página superior da lingua, na sua parte anterior.

5.ª **Apicaes**: com a ponta da lingua.

6.ª **Sub-superficiaes** ou **reversas**: com a superfície anterior ou inferior da lingua.”

A pesar do tempo transcorrido e das grandes diferencias terminolóxicas e de método que se poden apreciar entre a fonética do século pasado e a dos nosos días —que por veces dificultan enormemente a comprensión das obras daquela época— estas catro divisións conservan a súa validez na actualidade, salvando pequenas diferencias de matiz.

J. C. Catford (1977, 1988) utiliza con significados case equivalentes os termos *dorsal*, *laminal*, *apical* e *sublaminal*. Para comprendermos con exactitude o valor de cada un deles, vale a pena reproducir a descrición dos órganos de que toman o nome: “The forward edge of the tongue is its *rim*, and the central point of this edge is the tip or *apex*. On

the upper surface of the tongue running back about 10 to 15 mm along the central line is the *blade* or *lamina* —the part that lies opposite the teeth and alveolar ridge when the tongue is at rest. ... The rest of the upper surface of the tongue, back to the tip of the epiglottis is the *dorsum*. ... Returning to the front end of the tongue, the under surface, from the apex back about 10 to 15 mm is the underblade, or *sublamina*.” (1977: 143-144).

Unha concepción semellante dos articuladores dorsal, laminal e apical, aínda que sen unha delimitación tan matemática, pode considerarse admitida sen discusión, coa única reserva terminolóxica de que en vez de *laminal* algúns autores utilizan *predorsal* (Malmberg 1974: 163). Aquí daremos preferencia a *laminal*, por ser esta a denominación usada pola IPA (IPA 1989). Onde non hai unanimidade é á hora de admitir un articulador ‘sublaminal’. Para J. C. Catford (1977: 152-153) as articulacións sublaminais son as propias das consoantes retroflexas, e poden darse nas zonas prepalatal ou postalveolar. Dubida de que se produzan articulacións ápico-prepalatais nalgunha lingua, pero si insiste en diferenciar na zona postalveolar as articulacións apicais das auténticas retroflexas, sublaminais. Con todo, posteriormente o mesmo autor (Catford 1988: 92-93) restrinxe as posibilidades articulatorias da ‘sublámina’ á zona prepalatal, admitindo na postalveolar só articulacións apicais (á parte das laminais), e ó mesmo tempo limita a consideración de retroflexas ás consoantes sublámico-prepalatais. Segundo o punto de vista mantido en 1977, tería pleno sentido diferenciar articulacións apicais e sublaminais, pois as dúas podían oporse na zona postalveolar, pero segundo a concepción de 1988 tal diferenza é irrelevante lingüísticamente, desde que aparece como un trazo concomitante do punto de articulación: ata a zona postalveolar son posibles as articulacións apicais, pero de aquí para atrás estas son substituídas polas sublaminais. Deste modo, as articulacións apicais e sublaminais poden verse como unha unidade na medida en que as dúas se poden opor ás laminais nos mesmos puntos de articulación, e ó mesmo tempo é imposible que se opoñan entre si.

Parece lóxico pensar que as articulacións apicais non se realizan exactamente co mesmo punto da lingua nos diversos puntos de articulación. Nas consoantes ápico-dentais [θ, ð, t̪, d̪] poden intervir áreas variables da parte superior da punta da lingua; nas ápico-alveolares [s, t, d] só intervén o extremo anterior, a punta en sentido máis estricto; nas ápico-postalveolares, polo contrario, poderá participar en maior ou menor medida a parte inferior da punta da lingua; e se esta recúa cara á zona palatal, naturalmente a intervención da superficie inferior aumentará aínda máis. Centrándonos nas ‘retroflexas’, non parece xustificable pretender que se deban realizar como articulacións propiamente ‘sublaminais’, pois non só en hindi coexisten oclusivas [t̪, d̪] ápico-

postalveolares cun [ɾ] “truly retroflex flap” (Catford 1988: 93), senón que en canará ou kannada as oclusivas son sublámico-postalveolares en canto a fricativa [ʂ] é ápico-postalveolar (Sridhar 1990: 292-293), e para Peter Ladefoged as retroflexas do malaiala ou malayalam e outras linguas son en xeral ápico-postalveolares, se ben no seu concepto de “apical” entra a posibilidade de que sexa “the undersurface” ou “the underside of the tip of the tongue” o que forme a articulación (1982: 146-147).

Por causa da conformación do aparello fonador humano, en concreto das posibilidades de movemento da lingua, as articulacións dorsais realízanse nas zonas uvular, velar e palatal (incluída tamén a parte anterior ou prepalatal). Aínda que fisicamente é posible unha articulación dorsal mesmo na zona postalveolar, o normal é que nese punto interveñan outras partes da lingua máis móbiles. Por iso podemos asumir para as consoantes dentoalveolares que os órganos articuladores serán a punta (ápice) ou a lámina (predorso) da lingua.

3.1.1. Das consoantes consideradas en 2, aparecen definidas [s] e [◊◡] como predorsais (laminais), e [◊◉] como apical. A forma “palatal” [◉] non está caracterizada neste sentido, e [◊◢] só o está parcialmente, a través de [◊◉ʃ], variante considerada por F. Fernández Rei como “apicoalveolar”. A falta de descrición do articulador activo destes dous sons pode ser unha grave carencia, que entorpeza a comprensión da verdadeira natureza das súas diferenzas e, por tanto, de en que consiste a chamada “despalatalización” de [◉] en [◊◢].

Aniceto R. Gonçalves Viana (1883: 24-25) foi un dos primeiros autores en chama-la atención para a existencia de dous tipos de [s] ben diferentes no dominio lingüístico galego-portugués, nos nosos días. En contraposición co [s] normal do portugués, semellante ó doutras linguas de Europa, teimou en caracterizar un [s] que denominou “reverso” ou “sub-cacuminal”, e que identificou co do castelán, do catalán, do vasco e de certos dialectos italianos. A descrición que nos dá da súa articulación parece plenamente válida: “é um *s* reverso, isto é, proferido com a parte anterior, um tanto cóncava, da ponta da lingua no convexo das gengivas dos incisivos superiores, como o *s* vasconço e castelhano: lembra no effeito acústico *sx* reunidos” (1892a: 47).

Con posterioridade, J. Leite de Vasconcelos esaxerou o seu carácter “reverso”, ou sexa retroflexo: “Análogo ao *s* castelhano, que se produz formando-se um canal para passagem do ar, entre a página inferior da lingoa e os alveolos superiores” (1900: 190). Tamén E. Williams o considera retroflexo, ó defínilo como “cacuminal” (1891: 12). Nos nosos días, B. Malmberg insiste na mesma idea, cando fala do [s] apical: “Une variante avec une formation fortement rétroflexe est le [s] du finnois et de l’espagnol castillan. Il ressemble à un [ʃ] et a un formant plus bas que le

[s] ordinaire.” (1974: 164). Como veremos máis adiante (3.2.3), hai unha grande ambigüidade no uso da denominación “retroflexa”, que se aplica a consoantes con puntos de articulación moi variados. É certo que o noso [s] comparte cos sons retroflexos unha posición básica, “with the tongue point raised and pointed upwards—almost backwards” (Catford 1977: 153), pero tal posición é tamén semellante á doutros sons ápico-alveolares, coma as oclusivas [t, d] do inglés ou as consoantes [n, l, r] do galego, portugués, español, etc., sen que ninguén os considere por iso retroflexos. Por outra parte, en diversas linguas hai oposición entre articulacións ápico-alveolares e retroflexas (Ladefoged 1982: 145), de maneira que resulta lingüisticamente productivo mantelas diferenciadas. Por exemplo, no canará ou kannada, lingua dravídica falada en Goa e Mysore (India), distínguense como fonemas independentes tres sibilantes, [s] lámino-alveolar, [ʂ] ápico-alveolar e [ʂ̠] ápico-postalveolar ou retroflexo (Sridhar 1990: 293).

Na miña opinión, a necesidade de caracteriza-lo [s] castelán como retroflexo obedece á idea de que o son apical é claramente diferente: “Le [s] apical est répandu en anglais et existe un peu partout dans les dialectes et comme variante individuelle.” (Malmberg 1974: 164). Con todo, parécese dubidoso que exista tal [s] apical en inglés. Na América do Norte, J. C. Catford considera o típico [s] inglés como lámino-alveolar (1977: 153) e ensina a súa articulación coas seguintes palabras: “Let the apex and rim of the tongue lie lightly against the backs of the lower teeth. Press the sides of the tongue-blade up against the alveolar ridge, leaving a very narrow channel in the centre. An egressive air-stream through this narrow channel generates a typical *lamino-alveolar* [s]-type *fricative*.” (1988: 90). Esta descrición en nada se diferencia da que dá o propio B. Malmberg para o “[s] prédorsal” típico do francés. Por outra parte, a descrición do [s] ápico-alveolar que fai J. C. Catford é a dun son alleo á lingua inglesa: “Now silently retract the tongue-tip a very little and turn it up a little so that the edges of the tongue-rim make contact with the alveolar ridge, leaving a very narrow central channel. This is the position for an *apico-alveolar fricative*: if you now produce an egressive air-stream you will hear a rather ‘whistling’ kind of [s]-sound.” (1988: 89).

A chave do suposto “[s] apical” do inglés talvez estea na descrición que nos dá A. C. Gimson baseándose na pronuncia británica: “the tip and blade of the tongue make a light contact with the upper alveolar ridge, and the side rims of the tongue a close contact with the upper side teeth. ... With some speakers, the tongue-tip is in contact with the lower teeth” (1989: 187). En efecto, aquí vemos diferenciada a típica articulación laminal, en que a punta da lingua se achega ós dentes inferiores, doutra, considerada máis común, en que a punta da lingua toca nos alvéolos superiores. Esta é sen dúbida o tipo de [s] estendido no inglés que

B. Malmberg considera apical. Pero este son non é propiamente apical, pois segundo as palabras de A. C. Gimson entran en contacto cos alvéolos “the tip and blade of the tongue”: a punta e a lámina. En consecuencia, trátase dun tipo diferente de [s] laminal, ou *ápico-laminal* se queremos, pero non apical.

Este tipo de [s], de acordo coa descrición articulatoria, parece corresponder ó que diversos autores españois chamaron “[s] coronal”, que aparece mesturado co [s] predorsal en zonas de Andalucía (Navarro *et al.* 1933: 225 ss) e, segundo Alonso Zamora Vicente (1951: 8), tamén en áreas non thetaístas do galego. Os investigadores que realizaron o traballo de campo do Atlas Lingüístico Galego (cf. ILG 1990) non distinguen en ningunha localidade tal tipo de [s], de onde é forzoso deducir que, se existe, foi identificado coa variedade máis normal das predorsais. Tampouco Tomás Navarro (1972: 106-107) utiliza xa o termo “coronal”, e si indica a posibilidade de que o [s] predorsal se articule coa punta elevada ou abaixada cara ós dentes inferiores.

Podemos concluír, por tanto, que o [s] típico do castelán, do catalán, de boa parte do galego e dos dialectos do norte de Portugal — segundo as miñas propias observacións, semellante ó do finlandés e ó de dialectos do norte da Italia tales coma o de Bologna— está correctamente definido como apical, en canto os [s] característicos do francés, do italiano, do portugués, do inglés e doutras moitas linguas, maioritarios tamén nas falas non thetaístas do galego, deben ser considerados laminais (ou sexa, predorsais) con independencia de que a punta da lingua se apoie ou non nos incisivos inferiores.

3.1.2. En portugués, A. R. Gonçalves Viana (1883: 18) describiu inequivocamente a articulación de *j* e *x* como laminal: “l’organe actif est un point de la surface supérieure de la langue, plus ou moins rapproché de son extrémité, selon que la voyelle précédente ou suivante est palatale ou gutturale.” Por outra parte, a consoante [ʃ] do inglés, considerada igual ó *x* portugués por este autor (1883: 18, 25; 1892a: 48), así coma os sons semellantes doutras linguas, son tamén tipicamente laminais (Ladefoged 1982: 7, 147, Catford 1977: 152-153): “The palato-alveolar sounds [ʃ, ʒ] differ from retroflex sounds in the part of the tongue involved. In palato-alveolar sounds the upper surface of the tip of the tongue is near the roof of the mouth. In addition, the front of the tongue is slightly domed, as opposed to being hollowed. ... Then the term retroflex is exactly equivalent to apical post-alveolar, and palato-alveolar is equivalent to laminal post-alveolar.” (Ladefoged 1982: 147). En contra desta opinión, J. C. Catford (1988: 89) sostén a existencia de variedades apicais de [ʃ], exemplificadas no alemán do norte e no ruso, pero debe terse en conta que este autor evita considera-los sons ápico-postalveolares como

retroflexos, desterrando desta categoría a maioría das realizacións que nas linguas da India reciben tal nome. Tamén B. Malmberg (1974: 164) fala de variedades apicais de [ʃ], pero a única sibilante retroflexa que cita é o [ʃ] apical do castelán.

En vista disto, e tendo en conta que para Gonçalves Viana o *x* portugués “é o *x* tradicional da Península Hispánica, ... que permanece no gallego, no asturiano, no valenciano e no catalão com o mesmo valor” (1892a: 48), podemos admitir sen reservas que o [ʃ] galego é laminal ou, dito doutra maneira, predorsal.

O son [ʃ^{ap}], en cambio, debe ser sen dúbida apical, pois parece articulatoria e perceptivamente moi próximo ó [ʃ^{ap}] ápico-alveolar, como manifesta de maneira explícita F. Fernández Rei cando o describe como “que tende a [ʃ^{ap}]” ou como “ápicoalveolar palatalizado” (1990: 12). En caso de que, como sospeito, non se poida concretizar máis en que consiste a súa “semipalatalización” ou “despalatalización”, temos polo menos un primeiro criterio preciso de distinción entre [ʃ] e [ʃ^{ap}], un trazo fonético que permite unha caracterización sen ambigüidades dos dous sons: o primeiro é laminal e o segundo apical.

3.2. Punto de articulación

Tódolos sons considerados están definidos canto ó lugar da boca en que se produce a articulación, pero resulta evidente que esta localización non é todo o precisa que debería. En primeiro lugar, parece asumirse o vello tópico da fonética hispánica (cf. Galmés de Fuentes 1962) de que unha sibilante ‘alveolar’ é por definición a ‘ápico-alveolar’ do castelán, e unha ‘predorsal’ ten que ser forzosamente ‘predorso-dental’, como se dúas consoantes para seren diferentes deben ter puntos de articulación diferentes. Se fose así, non tería ningún sentido especifica-la parte da lingua que intervén nas articulacións dentoalveolares. Precisamente, unha das diferencias máis importantes entre estas e as articulacións palatais, velares ou uvulares, consiste en que na parte anterior da boca a lingua ten unha maior mobilidade, o que lle permite adoptar formas diversas e diferenciar puntos de contacto moi próximos, multiplicando os sons posibles, en canto na parte posterior da boca o contacto sempre se produce co dorso da lingua, que ten moi reducidas as súas posibilidades de movemento.

En contra da pretensión de que un [ʃ] predorsal deba ser dental, están opinións coma a de B. Malmberg: “Le [ʃ] prédorsal ... est formé de telle façon que le *predorsum* forme le passage étroit aux alvéoles avec la pointe de la langue en bas, passive contre les incisives inférieures ou juste derrière. C’est là le [ʃ] le plus répandu en français. C’est aussi le [ʃ] normal en italien, en allemand et dans une grande partie de la Scan-

dinavie.” (1974: 164). Tamén é alveolar e laminal (predorsal) o [s] do inglés: “Lamino-alveolar fricatives are typical English [s] and [z].” (Catford 1977: 153) “In [s] there is a narrow articulatory channel between the tongue and alveolar ridge” (Catford 1977: 154). E o mesmo pode dicirse do [s] árabe (Thelwall & Sa’Adeddin 1990, Corriente 1988: 23), alemán (Kohler 1990), neerlandés (Gussenhoven 1992), etcétera.

Máis preto de nós, A. R. Gonçalves Viana describiu o [s] normal do portugués dicindo que “é proferido com a lingua convexa de encontro ás gengivas dos incisivos *superiores*, encostando-se a ponta á parte interna dos incisivos *inferiores*” (1892a: 47). E unha descrición semellante deu J. Leite de Vasconcelos: “O ç de Lisboa, isto é, a linguo-dental sibilante inicial de syllaba, produz-se tocando-se com a ponta da lingoa nos dentes inferiores, e deixando-se passar o ar por uma fenda que fica entre a face antero-superior da lingoa e os alveolos superiores” (1900: 189). Nos dous casos queda fóra de toda dúbida que o [s] portugués é laminal e alveolar, cunha conformación xeral dos órganos articulatorios igual á descrita por B. Malmberg, J. C. Catford (1988: 90), A. C. Gimson (1989: 187), etcétera.

Desde pequeno eu teño como son propio, ben diferenciado do [♦⊙] apical, un [s] laminal que uso tanto para falar no dialecto galego da ría de Vigo coma en español de América (e desde hai anos tamén en portugués). De acordo coas miñas propias observacións, o meu [s] laminal prodúcese nun orificio formado entre a lingua e as enxivas, tal como describe calquera dos autores anteriores, e dun punto de vista perceptivo resúltame imposible distinguilo do [s] alveolar portugués, francés, inglés, alemán, etc. En consecuencia, entendo que en galego, tal como fago eu mesmo, se opoñen dúas sibilantes, apical e laminal, ambas alveolares.

3.2.1. Xunto ó [s] laminal máis estendido, dixemos que aparecía nalgunhas localidades outra sibilante descrita como “predorsointerdental” polos investigadores do ALGa. Esta variedade predomina nas falas que conservan o “subsistema arcaico” de seis fricativas sibilantes diferentes (González 1986). Tódalas localidades en que se rexistra tal subsistema (Padrenda, Entrimo, Lobios, Ermisende) lindan con Portugal e poden considerarse parte integrante da extensa área do norte e centro de Portugal en que se conservou ata a actualidade un sistema semellante. De feito, J. Leite de Vasconcelos, a quen debémo-la máis exhaustiva enumeración das localidades que integraban aquela área, incluíu entre elas tamén Lobios e Ermisende.

Nun estudio recente sobre a extensión actual de tal sistema de sibilantes en Portugal, Ana Maria Martins e João Saramago (1989) definen o [s] laminal destas falas como “predorsodental”, pero parecen

identifícalo co [s] normal portugués: “A neutralización da oposición fonolóxica entre apicoalveolares e predorsodontais alargou-se ... à maior parte do territorio portugués, do que resultou a redución do sistema a dúas predorsodontais, nos dialectos do centro-sul, ou a dúas apicoalveolares, em dialectos do norte.”

No entanto, A. R. Gonçalves Viana e J. Leite de Vasconcelos distinguían o [s] portugués normal do [s] laminal daqueles dialectos. Para A. R. Gonçalves Viana este [s], considerado propio de Trás-os-Montes e do Porto, ten un punto de articulación máis adiantado, de modo que se o [s] normal portugués se inclúe na “12.ª Articulação. Paginaes posteriores” xunto a outros sons alveolares, o [s] trasmontano e portuense forma parte da “14.ª Articulação. Paginaes anteriores”, ó lado dos [θ, ð] do inglés (1892a: 38-39). Isto parece indicar unha articulación dental, e a mesma impresión se pode advertir cando lemos sobre “o *s* e o *z* peculiares do Porto e Trás-os-Montes, que se assemelham a *ts*, *dz* em um som único, respectivamente” (1892a: 49). Non debemos ver nestas palabras unha suxestión de africación, pero si dun efecto máis ruidoso ca nun [s] normal, producido por causa da tensión articulatória, como se pode apreciar na seguinte descrición: “un *s* très avancé, et très sifflant à cause du rapprochement exagéré des deux organes qui concourent à sa formation, et dont l’effet acoustique rappelle son origine *ts*.” (1892b: 261). A descrición que nos dá J. Leite de Vasconcelos insiste nos mesmos trazos característicos: “O *ç* de Lisboa, isto é, a linguo-dental sibilante inicial de syllaba, produz-se tocando-se com a ponta da lingua nos dentes inferiores, e deixando-se passar o ar por uma fenda que fica entre a face ántero-superior da lingua e os alvéolos superiores; no *ç* do Porto não só, como me parece, aquella fenda é produzida mais adiante, mas ha maior apêrto dos órgãos factores, do que resulta ser o *ç* portuense mais sibilante que o lisbonense.” (1900: 189).

En vista do exposto, parece claro que para estes autores o [s] normal do portugués é lámino-alveolar (cf. 3.2), en canto o dos dialectos do norte, incluída a propia cidade do Porto, é lámino-dental. Non hai diferencias básicas na posición dos órganos articuladores, non sendo que o canal de fricción se produce “très avancé” ou “mais adiante”, ou sexa nos dentes. Este desprazamento do punto de articulación ata os dentes obriga a manter unha tensión articulatória maior ca no [s] alveolar —posta de manifesto nun son moito máis estridente— pois naturalmente a relaxación articulatória causaría a perda do canal de fricción estreito, característico dos sons sibilantes, e suporía a produción da fricativa ‘de canal largo’ [θ]. Esta é a evolución que, con axuda da presión conxunta do castelán e do galego común, parece que se está a dar nos nosos días nas localidades

galegas en que se usa a sibilante lámino-dental¹ (Fernández Rei 1990: 211), en canto nos dialectos do norte de Portugal é previsible que se produza (se non se produciu xa) unha igualación coa sibilante lámino-alveolar do portugués común.

Chegados aquí, resulta evidente que estou propondo identificalo [◊ɸ] “predorsointerdental” galego coa sibilante lámino-dental dos dialectos portugueses. Se o [s] lámino-alveolar foi considerado dental polos investigadores do ALGa, era lóxico esperar que o outro, máis avanzado, fose descrito como interdental. Ademais das consideracións anteriores, baseadas nas descrições pioneiras de A. R. Gonçalves Viana e J. Leite de Vasconcelos, que naturalmente se sustentan na premisa dunha identidade fonética do “subsistema arcaico” de sibilantes en toda a área galego-portuguesa, creo que hai outros motivos para posterga-la denominación “interdental”.

En principio, por “interdental” entendemos unha posición da lingua tal que a punta, situada entre os dentes superiores e inferiores, asoma un pouco por diante dos incisivos superiores. Con esta posición da lingua prodúcese unha variedade común de [θ] (e a súa correspondente sonora [ð]), pero parece dubidoso que se poida producir outro tipo de son fricativo, e moito menos sibilante. Segundo as miñas observacións, no [◊ɸ] “interdental” das falas galegas o corpo da lingua, incluída a punta, permanece dentro da cavidade bucal. Todo o máis, dependendo da conformación da dentadura de cada un, poden asomar as marxes da lingua entre os orificios que quedan á altura dos caninos e os primeiros premolares, pero entre os incisivos, na liña central en que se produce o canal de fricción do aire, a punta e a lámina da lingua permanecen sempre detrás dos dentes.

Por outra parte, aínda que dun punto de vista descritivo sexa impecable a denominación “interdental” para unha determinada posición da lingua, lingüisticamente non parece que sexa significativa. A Asociación Fonética Internacional (IPA) non recoñece un punto de articulación interdental, e isto non pode considerarse como esquecemento ou marxinação dalgún tipo de son raro, só utilizado en linguas de pouco difusión. O inglés, lingua de uso oficial na IPA, ten en calquera das súas variedades comúns o fonema /θ/, pero a súa realización fonética é definida como fricativa *dental*. Non se trata dun antollo, nin dun desexo de simplificación, senón que isto obedece a dúas consideracións básicas: primeiro, que [θ] non ten por que articularse coa punta da lingua fóra dos dentes, aínda que esta sexa unha maneira normal de facelo, senón que é igual de normal tocar coa punta o fío dos incisivos superiores ou mesmo a

¹ Na fala popular inglesa dáse o fenómeno contrario, chamado “lisp”, isto é, “a substitution of /θ, ð/ for /s, z/ or a strongly dentalized version of /s, z/” (Gimson 1989: 187).

súa cara interna; segundo, que tanto na posición interdental coma nas outras, os únicos órganos que interveñen na articulación son a punta da lingua (máis raramente a lámina) e os *incisivos superiores*, sen que en ningún momento participen os dentes inferiores.

Contra o que ás veces se pretende, non hai diferencias básicas entre a articulación do [θ] en inglés e noutras linguas de orixes diversas. Nas falas da Sardeña, por exemplo, ó lado das realizacións propiamente interdentalis, rexístranse outras en que a articulación se efectúa mediante “le rapprochement de la surface supérieure de l’apex soit du tranchant des incisives supérieures, soit de la surface interne de ces dernières.” (Contini 1987: 242). Os antigos fonetistas árabes eran unánimes en considerar que o seu [θ] “se articula apoyando la punta de la lengua en el borde de los incisivos centrales superiores” (Alarcón 1925: 305). Non vían por tanto necesidade de bota-la lingua entre os dentes, e identificaban o seu punto de articulación co das outras consoantes dentais. En palabras de Ibn S^ḥn^ḥṯ^ḥ (“Avicena”): “Su punto de articulación es el mismo que el del *t* (t^ḥṯ^ḥ’); pero la retención no es completa, sino que deja un pequeño escape por donde el aire produce un débil silbido semejante al del *s* (s^ḥn^ḥ)” (Alarcón 1925: 305). E outro tanto afirma o famoso gramático S^ḥbawaihi: “y de lo que hay entre la punta de la lengua y las puntas de los incisivos superiores se halla el punto de articulación del ^ḥḥ (ḥ^ḥṯ^ḥ’), del ^ḥḥ (ḥ^ḥṯ^ḥl) y del θ (θ^ḥṯ^ḥ’).” (Galmés 1962: 45).

Polo que se refire ó inglés, vallan como síntese as palabras de Peter Ladefoged: “Some people have the tip of the tongue protruding below the upper front teeth; others have it close behind the upper front teeth. Both these kinds of sounds are normal in English and both may be called dental.” (1982: 7). Como calquera pode comprobar por si mesmo diante dun espello, a pouco que se encare o asunto sen ideas preconcebidas, o dito para o inglés, o sardo ou o árabe clásico, é aplicable tamén ó galego e ó castelán: para pronunciarmos [θ], nós tamén podemos bota-la punta da lingua fóra dos incisivos superiores, ou pegala ó seu fio ou á súa cara interna. En calquera caso, insisto, en todas estas variantes os únicos órganos articuladores son a punta da lingua e os dentes superiores, logo a súa definición correcta é a de sons ápico-dentais². Como os dentes inferiores non interveñen na emisión do son, o termo “interdental” non parece acertado do punto de vista articulatorio. En sentido estricto, unha fricativa interdental produciríase pola saída do aire a través das dúas filas de dentes, e non é este o noso caso.

Se [θ] non ten que ser necesariamente “interdental” ¿que se quere dicir dun son cando dicimos que se “interdentaliza”, como no proceso histórico [s] > [θ]? Naturalmente, se [s] é alveolar, hai unha

² En islandés e se cadra noutras linguas hai tamén variantes lámino-dentais.

“dentalización”, ou sexa, un avance do punto de articulación de alveolar a dental. Pero non abonda, pois son posibles sibilantes predorso-dentais [s̺] ou ápico-dentais (en galego común, en castelán e en catalán, pode realizarse así o [s] apical antes de consoantes dentais, p.e. *estar*). Tamén é posible articular unha consoante fricativa predorso-dental non sibilante, unha variante de [θ] que podemos transcribir como [θ̺] (co diacrítico de laminal). Entón, parece claro que no paso de [s̺] a [θ] non é importante o cambio no trazo apical, senón sobre todo a perda do trazo sibilante. Nas falas galegas que utilizan sibilantes dentais percíbense a miúdo sons fricativos que oscilan entre sibilantes e non sibilantes. Caso de querermos representar estes sons inestables podemos botar man de símbolos complexos coma [s̺^θ] e [θ^s].

3.2.2. Para algúns autores, a diferenza fundamental entre [s] e [ʃ] non reside no punto de articulación, senón no tamaño da abertura onde se produce a fricción, máis estreita no [s] e máis larga no [ʃ], así coma na posición do dorso da lingua, que se eleva máis cara ó ceo da boca neste último son (Malmberg 1974: 164, Kohler 1977: 63, 164). A denominación de [ʃ] como “palato-alveolar”, amplamente estendida, e utilizada pola IPA ata 1989, pretende facer referencia precisamente a unha articulación fundamentalmente alveolar, pero cunha certa modificación palatal, producida pola elevación do dorso da lingua. Con todo, debido a que en [ʃ] o corpo todo da lingua está máis retraído (a punta nunca toca nos dentes inferiores) e elevado, admítase que en xeral o punto de articulación está máis atrás ca en [s], mesmo na convexidade onde acaba a enxiva e comeza a zona palatal. Desde 1989 a IPA adoptou oficialmente a denominación de “postalveolar” para esta zona onde se articula [ʃ], abandonando a antiga categoría de “palato-alveolar”.

A propósito dos sons palato-alveolares, escribe Peter Ladefoged (1982: 147) que “They are often, arbitrarily, considered to be palatal sounds.” Tal parece se-lo caso, entre outros, do [ʃ] galego, que, como vimos, é descrito como “palatal” ou “prepalatal”. Se entendemos por zona “palatal” aquela en que se articulan sons tan coñecidos coma [i], [j], [ɟ], [ɰ] ou [ɲ], a única consoante fricativa que se admite sen discusión como palatal é [ç] (e o seu correspondente sonoro [j]), como no alemán *Nicht* [niçt] ou no inglés *human* [ˈçumən]. Está fóra de toda dúbida que esta consoante non é o noso [ʃ].

Ademais de [ç], hai aínda outra consoante fricativa que se articula dentro da zona palatal. No alfabeto da IPA represéntase por [ç] e é definida como fricativa “alvéolo-palatal”, o cal non constitúe un punto de articulación independente, senón que fai referencia a unha articulación palatal con modificación alveolar. No entanto, para J. C. Catford (1977: 158-159, 1988: 95) é necesario considerar por separado o punto de

articulación desta consoante, que el chama “prepalatal”, diferenciándoo do propiamente palatal, mesmo a pesar de que tódalas típicas consoantes “palatais” [c, ʃ, ʎ, ɲ] son a miúdo articuladas como “prepalatais”. Sexa como for, o que parece claro é que [ç], ó contrario de [ç̣], é unha sibilante, e como tal cabería a posibiliade de identificala co noso [ç̣] (pre)palatal.

As sibilantes postalveolares (palato-alveolares) e prepalatais (alvéolo-palatais), tanto fricativas como africadas, opóñense como fonemas independentes en diversas linguas e dialectos eslavos, entre os cales é típico o exemplo do polaco standard (Stankiewicz 1956: 64, 1958: 8, 1962: 106). Segundo A. R. Gonçalves Viana (1883: 19-20) as consoantes portuguesas representadas por *x* e *j* resultan claramente palatalizadas en contacto con vocais anteriores, pero nin mesmo así poden identificarse coas palatais polacas, pois “l’aplatissement de la langue n’y est pas aussi considérable, l’étendue de la fissure étant à cause de cela moindre que pour les palatales slaves.” Ademais, na súa opinión, as consoantes portuguesas, cando non están en contacto con vocais anteriores, son semellantes ás postalveolares polacas (Viana 1892a: 35). Pola miña parte debo convir, despois de ter escoitado os dous tipos de consoantes polacas, en que o [ç̣] galego e portugués de *caixa* é semellante ó [ʃ] postalveolar do polaco *kasza*, e ben diferente do [c] alvéolo-palatal do polaco *kasia*, por máis que se trate de dous sons moi parecidos ós nosos oídos.

En conclusión, aínda sabendo que dun punto de vista fonolóxico os sons postalveolares se comportan moitas veces —p.e., en inglés, en portugués, en amhárico (Ladefoged 1982: 266, Barbosa 1983: 64, 101, Hayward & Hayward 1992: 50)— coma os palatais, dun punto de vista estritamente fonético temos que admitir que o [ç̣] galego non é nin palatal, coma [ç], nin alvéolo-palatal ou prepalatal, coma [c], senón que se trata dunha típica realización da fricativa lámino-postalveolar representada no alfabeto IPA por [ʃ].

3.2.3. Como xa vimos antes, [ç̣] difire de [ç̣] en que é apical en vez de laminal. A discusión sobre o punto de articulación de [ç̣] é extensiva a [ç̣]. Se [ç̣] é postalveolar ou palato-alveolar ¿en que consiste a “semipalatalidade”, a “despalatalización” ou o “tender a [ç̣]”, característicos de [ç̣]? Está claro que [ç̣] non é ápico-alveolar, pois é diferente de [ç̣]. Tampouco pode ser ápico-alveolar palatalizado, porque a palatalización dos sons ápico-alveolares produce a modificación da súa articulación para laminal, ben alveolar ou ben postalveolar (Catford 1988: 108). Parece que do punto de vista articulatorio non lle queda máis remedio ca ser ápico-postalveolar.

Dixemos atrás (3.1.1) que o [ç̣] ápico-alveolar da península Hispánica era visto como máis ou menos retroflexo por diversos autores (Viana 1883: 24, 1892a: 47, Williams 1891: 12, Vasconcelos 1900: 190,

Malmberg 1974: 164). Tal concepción, excesivamente vaga, pode observarse tamén nas consoantes do sardo consideradas retroflexas (ou ‘cacuminais’), nas cales “Les réalisations alvéolaires sont les plus fréquentes ... Les réalisations postalvéolaires sont moins nombreuses ... Exceptionnellement, la zone de contact lingual peut se situer dans la région prépalatal” (Contini 1987: 163). Non parece nada recomendable confundirlas consoantes ápico-alveolares coas verdadeiras retroflexas, pois hai linguas en que estas dúas articulacións se utilizan con plena relevancia para opor fonemas diferentes. Por exemplo, no canará ou kannada hai oposición funcional entre [ʂ] ápico-alveolar e [ʂ] retroflexo (Sridhar 1990: 293). Por outra parte, os típicos sons ápico-alveolares de moitas linguas [t, d, n, l, r] non se consideran nunca retroflexos.

J. C. Catford (1988: 92) pretende restrinxir máis o concepto de “retroflexo”, aplicándoo tan só ás consoantes con articulación sublámino-prepalatal. Isto lévao necesariamente a admitir que as consoantes consideradas tipicamente retroflexas en moitas linguas da India, en realidade “may not be much further back than apico-postalveolar [t] [d]” (1988: 93). Na súa opinión, as retroflexas “are often quite strongly retroflex in the Dravidian languages” (1988: 92). Con todo, no canará ou kannada, lingua dravídica de Goa e Mysore, as consoantes retroflexas son tamén postalveolares, segundo S. N. Sridhar (1990: 292-293), e o mesmo pode dicirse do malaiala ou malayalam, lingua dravídica falada en Kerala (Ladefoged 1973: 39-40). En consecuencia, dado que as consoantes retroflexas, típicas das linguas da India, non acostuman pasar de postalveolares tanto nas linguas indo-iranianas do norte (hindi, bengalí, sindhi...) coma nas dravídicas do sur, a pretensión de que só sexan consideradas retroflexas as articulacións sublámino-prepalatais parece entrar en contradicción cos datos da realidade.

Asumimos, por tanto, a afirmación de que “the term retroflex is exactly equivalent to apical post-alveolar, and palato-alveolar is equivalent to laminal post-alveolar” (Ladefoged 1982: 147), o que, aplicado ó caso dos dialectos galegos occidentais, quere dicir que os falantes que “despalatalizan” o [j] de feito mudan unha articulación lámino-postalveolar por outra ápico-postalveolar, retroflexa [ʂ], que en certos idiolectos mesmo pode avanzar ata ápico-alveolar [ʂ]. O símbolo [◌◌] é logo, na nosa perspectiva, equivalente ó [ʂ] do alfabeto IPA.

3.3. Articulacións secundarias

Entendemos por articulación secundaria aquela que, tendo un grao menor de fechamento, se produce ó mesmo tempo ca outra, considerada primaria. De entre os diversos tipos posibles de articulación secundaria, interésannos aquí de maneira particular a palatalización e a labialización.

Non parece que desempeñen ningún papel nas fricativas dentoalveolares do galego outras modificacións, tales como velarización ou faringalización.

A *palatalización* consiste na elevación do dorso da lingua no sentido dunha articulación palatal, coma [i] ou [j], en canto se mantén a articulación primaria. Esta modificación non presenta problemas coas articulacións labiais, pero coas linguais pode en realidade supor un cambio do punto de articulación primario. Por exemplo, a palatalización dun son velar non se manifesta na elevación simultánea do dorso da lingua cara a parte anterior e posterior do ceo da boca, senón no avance do contacto articulador da zona velar para un punto máis próximo á zona palatal. Nos sons apicais, dentais ou alveolares, pasa outro tanto: a elevación do dorso da lingua desloca o punto de articulación do ápice para a lámina da lingua, que entra en contacto cos alvéolos ou coa convexidade postalveolar. Así, no portugués do Brasil, a palatalización de [t, d] dá como resultado realizacións lámino-alveolares e sobre todo lámino-postalveolares, máis ou menos africadas, [t^s, t^ʃ, tʃ, d^Z, d^ʒ, d₃].

Isto significa que un [ʃ] ápico-alveolar non pode en termos articulatorios estrictos estar palatalizado. En diversas localidades conséntase unha ‘palatalización’ do [ʃ] posnuclear consistente en substituílo pola fricativa lámino-postalveolar [ʃ]. Pero noutros casos a modificación nesa mesma posición consiste na retroflexión, ou sexa, no recuamento da articulación de ápico-alveolar para ápico-postalveolar. O son retroflexo [ʃ] é o oposto dunha articulación palatalizada, pois nel o dorso da lingua está abaixado, formando unha concavidade o máis afastada posible do ceo da boca, así e todo, [ʃ] e [ʃ] soan bastante parecidos.

O lámino-postalveolar [ʃ] é o máis palatalizado dos sons fricativos dentoalveolares. En certa maneira pode ser visto como un son alveolar palatalizado (ou sexa, palato-alveolar). O seu grao de palatalización, isto é, de aproximación dorso-palatal, varía segundo as linguas (Gimson 1989: 190, Catford 1977: 157, 192) e tamén segundo os sons veciños. En xeral pode afirmarse que as vocais anteriores [e, e, i] inducen a palatalización crecente do [ʃ], e aínda máis a semivocal [j]. Unha maior palatalización, que chegase a producir fricción na zona palatal, suporía xa un cambio do punto de articulación primario e por tanto a consideración dunha consoante alvéolo-palatal [ç].

A *labialización* consiste na adición do arredondamento dos labios a outra articulación. Practicamente calquera consoante pode ser labializada, incluídas as propias consoantes labiais (bilabiais, labiodentais), pois nestas a articulación primaria supón non o arredondamento, senón a aproximación en vertical dos labios. Por exemplo, no portugués común de Portugal, nun nivel de coloquio normal, o /u/ átono final maniféstase só pola labialización da consoante precedente: *levo* [ˈlev^w], *leve* [ˈlev], *rapo*

[ʁap^w], *rape* [ʁap], *ato* [ʼat^w], *ate* [ʼat], *amo* [ʼəm^w], *ame* [ʼəm], *moro* [ʼmɔr^w], *more* [ʼmɔr], *acho* [ʼaʃ^w], *ache* [ʼaʃ], etc.

A labialización costuma citarse como un trazo marcado do [ʃ] en francés e en alemán (Malmberg 1974: 165, Kohler 1977: 165). En inglés, en cambio, é variable: “Some speakers use slight lip-rounding for /ʃ, ʒ/ in all positions, for others, lip-rounding is an effect of the adjacent vowel, e. g. /ʃ/ of *shoe* tends to be lip-rounded whereas /ʃ/ of *she* has neutral or spread lips.” (Gimson 1989: 190). En galego tamén se pode constatar que, dun modo xeral, en [ʃ] hai maior labialización ca nas outras sibilantes, pero esta é pouco marcada. Unha labialización ben clara, de grao progresivamente crecente, dáse en contacto coas vocais posteriores [ɔ, o, u] e a semivocal [w], pero esta labialización afecta non só a [ʃ], senón tamén ás outras sibilantes, e mesmo a tódalas demais consoantes.

3.4. Modo de articulación

Tódalas consoantes tratadas aquí son, polo seu modo de articulación, fricativas, ou sexa, están producidas mediante unha “close approximation of two articulators so that the airstream is partially obstructed and turbulent airflow is produced” (Ladefoged 1982: 9). Resulta necesario que se produza unha corrente turbulenta de aire e que haxa ruído, pois en caso contrario non estaremos ante verdadeiras *fricativas*, senón ante articulacións *aproximantes* (Ladefoged 1982: 10). Así, as realizacións que presenta /d/ en posición intervocálica son habitualmente aproximantes, e só de maneira ocasional pode percibirse unha fricativa dental [ð], semellante á do inglés *that*. Tampouco /b/ nin, nas falas en que existen, /ʒ, ʒ/ presentan en xeral realizacións fricativas (cf. Catford 1977: 146, 1988: 83, Ladefoged 1982: 148), aínda que este último fonema si aparece nalgunhas localidades como unha auténtica fricativa velar ou uvular, que ás veces é confundida coa *gheada*.

Pero a caracterización como fricativas, unha vez diferenciadas dos sons aproximantes, non é suficiente para as nosas consoantes dentoalveolares. Dixemos atrás (3.2.1) que entre as consoantes fricativas dentais, tanto apicais coma laminais, había unhas do tipo [θ] e outras do tipo [ʃ]. A diferenza entre estes dous tipos non é de *punto* de articulación, senón de *modo*, pero dun modo que é preciso especificar dentro das propias fricativas. Hai dous mecanismos básicos de produción do ruído dunha fricativa: “It may be just the result of the air passing through a narrow gap, as in the formation of [f]. Or it may be due to the airstream first becoming speeded up by being forced through a narrow gap and then being directed over a sharp edge, such as the teeth, as in the production of [s]” (Ladefoged 1982: 152). Esta diferenza non resulta productiva no caso das nosas consoantes, pois [θ] e [ʃ] ápico-dentais parecen producidas

por medio dun mesmo mecanismo. Outro recurso para dividi-los tipos de fricativas, con base tamén articulatoria, é utilizado máis a miúdo por diversos autores, os cales “have divided fricatives into those such as [s], in which the tongue is grooved so that the airstream comes out through a narrow channel, and those such as [θ], in which the tongue is flat and forms a wide slit through which the air flows” (Ladefoged 1982: 153). Tal é o criterio utilizado por Manuel González (1986) para diferencia-las sibilantes das outras consoantes fricativas. Así e todo, parece que non hai acordo á hora de considerar onde un canal deixa de ser estreito e pasa a ser unha zona de fricción larga, de maneira que Bertil Malmberg (1974: 163-164) clasifica as consoantes [ʃ, ʒ] entre as fricativas “à ouverture large” ó lado de [θ, ð], e deixa como fricativas “à ouverture ronde ou étroite” só as de tipo [s, z]. En cambio, J. C. Catford (1977: 158-159) considera [ʃ, ʒ] como “narrow fricatives” e ve como a contrapartida “wide” no seu mesmo punto de articulación as fricativas de tipo [ɹ].

Talvez sexa mellor acudir a unha base puramente acústica para establecermos unha división satisfactoria das fricativas, tal como suxire Peter Ladefoged: “The fricatives [s, z, ʃ, ʒ] are called **sibilant** sounds. They have more acoustic energy—that is, greater loudness—at a higher pitch than other fricatives” (1982: 153). En efecto, parece que os sons recoñecidos como sibilantes se caracterizan pola emisión de ruídos de maior intensidade a frecuencias máis altas cás demais fricativas. Baseándonos neste criterio, puramente acústico, podemos dividi-las consoantes fricativas en sibilantes [s, ʃ, ʒ, ç] e non-sibilantes [f, β, θ, ɾ, ç, ʎ, χ, h], tal como viñemos facendo neste artigo coas fricativas dentoalveolares do galego, aínda que debamos recoñecer que, polo menos no caso das dentais [ʃ, θ], esta clasificación acústica coincide sen dúbida coa división articulatoria en fricativas de canal estreito e fricativas de canal largo.

4. FRICATIVAS SONORAS OU LAXAS

As consoantes descritas ata agora son todas xordas —isto é, emitidas sen vibración das cordas vocais— e, doutro punto de vista, tensas. As súas correspondentes sonoras e laxas utilízanse na actualidade, como xa dixemos, só en localidades fronteirizas con Portugal (Padrenda, Entrimo, Lobios, Ermisende). Nestas falas aparecen [ʒ] ápico-alveolar, [ʒ̣] lámino-dental, [ʒ̣] lámino-postalveolar e, se cadra, [z] lámino-alveolar. Non hai constancia de que se utilicen fricativas ápico-postalveolares [ʒ̣, ẓ]. Coma no caso de /s/, a fricativa /z/ presenta nestas falas realizacións máis ou menos desasibiladas [ẓ^h, ð^h], pero é dubidoso que haxa falantes

que empreguen unha fricativa non-sibilante [ð] como realización estable, manténdoa ben diferenciada dos alófonos aproximantes de /d/.

A diferenza de [ç], que non parece darse no galego, a forma sonora [z] é con toda a probabilidade a componente fricativa habitual das realizacións africadas [ʃz] de /ʃ/, nos falantes que utilizan este fonema (os chamados “yeístas”). A pesar do que se di a miúdo —por mimetismo con descrições enganadas do castelán— as fricativas palatais [j, z] non aparecen nunca en galego como consoantes simples, só formando parte das realizacións africadas [ʃj, ʃz], non-sibilante e sibilante, do fonema /ʃ/.

5. CONCLUSIÓN

Á vista do exposto ata aquí, podemos concluír, de maneira provisional, que as sibilantes identificadas no galego, en particular nos dialectos occidentais, poden sistematizarse da seguinte maneira:

	dental	alveolar	postalveolar
apical		ʃ	ʃ
laminal	ʃ	s	ʃ

Tamén é posible unha realización ápico-dental, que pode substituí-la ápico-alveolar ante consoantes dentais, p.e. *este*, pero non a inclúo no cadro porque é ocasional e por outra parte resulta difícil combina-los diacríticos utilizados pola IPA para as articulacións apicais e para as dentais. Prescindindo desta realización, que tampouco foi tida en conta por Manuel González (1986), Rosario Álvarez *et al.* (1986) nin Francisco Fernández Rei (1990), podemos establece-las seguintes equivalencias entre as transcricións propostas aquí, coas súas correspondentes definicións, e as utilizadas nos cuestionarios do ALGa ou por aqueles autores.

- [ʃ] sibilante lámino-dental (=predorso-dental). [◊ɸ], [ʃ]
 [ʃ] sibilante ápico-alveolar. [◊⊙]
 [s] sibilante lámino-alveolar (=predorso-alveolar). [s]
 [ʃ] sibilante ápico-postalveolar. [◊≡], [ʃ^S], [◊⊙ʃ]
 [f] sibilante lámino-postalveolar (=predorso-postal.). [⊙]

Ademais, debemos recordar aínda a existencia na rexión dentoalveolar da fricativa non-sibilante ápico-dental [θ], e a posibilidade de representarmos como [ʃ^θ] e [θ^S] certas realizacións lámino-dentais de sibilación variable.

En coherencia con esta clasificación proposta, os procesos fonolóxicos históricos e actualmente dialectais denominados a miúdo “interdentalización” e “despalatalización” deben ser definidos de maneira diferente. O proceso de transformación de [ʃ] en [θ] non consiste nun cambio do punto de articulación, nin sequera necesariamente do órgano articulador activo, senón nun cambio no modo de articulación, que pasa dunha *fricativa sibilante* a unha *fricativa non sibilante*. Polo que se refire á substitución de [ʃ] por [ʃ] ou mesmo por [ʃ], hai verdadeira despalatalización na medida en que [ʃ] é unha consoante *palatalizada* —non palatal— pero o cambio principal que se produce é o paso dunha articulación *laminal* (predorsal) a outra *apical*. Cando o resultado é a sibilante ápico-alveolar, hai ademais un avance do punto de articulación de postalveolar a alveolar.

BIBLIOGRAFÍA

- Alarcón, M. A. (1925). Precedentes islámicos en la fonética moderna. *Homenaje a Menéndez Pidal*, vol. 3. Madrid.
- Álvarez, Rosario, X. L. Regueira & H. Monteagudo (1986). *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Barbosa, Jorge Morais (1983). *Études de phonologie portugaise*. Évora: Universidade de Évora.

- Catford, J. C. (1977). *Fundamental problems in phonetics*. Edinburgh: University Press.
- Catford, J. C. (1988). *A practical introduction to phonetics*. Oxford: Clarendon Press.
- Contini, Michel (1987). *Étude de géographie phonétique et de phonétique instrumentale du sarde*. Torino: Edizioni dell'Orso.
- Corriente, F. (1988). *Gramática árabe*. Barcelona: Herder.
- Fernández Rei, Francisco (1990). *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Galmés de Fuentes, Álvaro (1962). *Las sibilantes en la Romania*. Madrid: Gredos.
- Gimson, A. C. (1989). *An introduction to the pronunciation of English* (revised for the fourth edition by Susan Ramsaran). London: Edward Arnold.
- González González, Manuel (1986). Subsistemas de sibilantes no galego actual. In Dieter Kremer (edit.). *Actes du XVIIIème Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes* (Université de Trier, 19-24 mai 1986). Tübingen: Niemeyer.
- Gussenhoven, Carlos (1992). Dutch. *JIPA* **22**, 45-47.
- Hayward, Katrina & Richard J. Hayward (1992). Amharic. *JIPA* **22**, 48-52.
- Instituto da Lingua Galega (1990). *Atlas lingüístico galego. Volume 1, Morfoloxía verbal*. Coordinado e redactado por Francisco Fernández Rei. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- International Phonetic Association (1989). Report on the 1989 Kiel Convention. *JIPA* **19**, 67-80.
- Kohler, Klaus (1977). *Einführung in die Phonetik des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Kohler, Klaus (1990). German. *JIPA* **20.1**, 48-50.
- Ladefoged, Peter (1973). *Preliminaries to linguistic phonetics*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Ladefoged, Peter (1982). *A course in phonetics*. San Diego: Hartcourt Brace Jovanovich Publ.
- Malmberg, Bertil (1974). *Manuel de phonétique générale*. Paris: Éditions A. & J. Picard.
- Martins, Ana Maria & João Saramago (1989). As sibilantes em português: um estudo de geografia linguística e de fonética experimental. In Ramón Lorenzo (edit.). *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas* (Universidade de Santiago de Compostela, 4-9 setembro 1989). A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

- Navarro Tomás, T., A. M. Espinosa & L. Rodríguez-Castellano (1933). La frontera del andaluz. *RFE* 20.
- Navarro Tomás, Tomás (1972). *Manual de pronunciación española*. Madrid: CSIC.
- Sridhar, S. N. (1990). *Kannada*. London, New York: Routledge.
- Stankiewicz, Edward (1956). The phonemic patterns of the Polish dialects: a study in structural dialectology. In E. Stankiewicz (1986). *The Slavic languages. Unity in diversity*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Stankiewicz, Edward (1958). Towards a phonemic typology of the Slavic languages. In E. Stankiewicz (1986). *The Slavic languages. Unity in diversity*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Stankiewicz, Edward (1962). Polish mazurzenie and the Serbo-Croatian palatals. In E. Stankiewicz (1986). *The Slavic languages. Unity in diversity*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Thelwall, Robin & M. Akram Sa'Adeddin (1990). Arabic. *JIPA* 20.2, 37-40.
- Vasconcellos, J. Leite de (1900). *Estudos de Philologia Mirandesa*, vol. 1. Lisboa.
- Viana, Aniceto dos Reis Gonçalves (1883). Essai de phonétique et de phonologie de la langue portugaise d'après le dialecte actuel de Lisbonne. In A. R. Gonçalves Viana (1973). *Estudos de fonética portuguesa*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Viana, Aniceto dos Reis Gonçalves (1892a). Exposição da pronúncia normal portuguesa para uso de nacionais e estrangeiros. In A. R. Gonçalves Viana (1973). *Estudos de fonética portuguesa*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Viana, Aniceto dos Reis Gonçalves (1892b). Deux faits de phonologie historique portugaise. In A. R. Gonçalves Viana (1973). *Estudos de fonética portuguesa*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Williams, Edwin B. (1891). *From Latin to Portuguese*. Trad. de Antônio Houaiss (1961): *Do latim ao português*. Rio de Janeiro: Edições Tempo Brasileiro.
- Zamora Vicente, Alonso (1951). Geografía del seseo gallego. In A. Zamora Vicente (1986) *Estudios de dialectología hispánica*. Anexo 25 de *Verba*. Universidade de Santiago de Compostela.